

Մ Լ Բ

ՈՒՍ ՈՒՄՆ ՀՆԳԵՏԱՍԱՆՕՐԵԱՅ

Հրատարակ ամսոյ 8ին և 22ին:

Սրա աշխատութեան տեղէնն էն Պօլէս Մարգարէան Յարութեան ազգայնի տեղէնն էն Պօլէս Մարգարէան Յարութեան ազգայնի տեղէնն էն Պօլէս Մարգարէան Յարութեան:

Գրաւ երկուսէն ծախելու և բայ է:

Տարեկան գին 100

Վեցամսեայ 60

Մէկ րեալ 5

Ազգային շնորհակցանակ համար յարաւոր ստորագրութեան:

22 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

Ա. ՏԱՐԻ 1860

Թիի 2

ԺԱՌԱՆԳԱԿՈՐԱՅ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆԸ ՄԷՋ

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՅ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային Ընդհանուր Ժողովքին առջին նիստին մէջ ուր Արծնական ու Քաղաքական Ժողովքներուն անդամներն ազգը ներկայացընող երեսփոխաններէն պիտի ընտրուէին, իրեք երեւելի անձինք կը ներկայանան, ու Արծնական Ժողովքին կղերէն կազմուելու անդամներուն ընտրութեանը մէջ աշխարհականաց մասնակցութիւնն չունենալուն խնդիրը կ'ընեն: Արեսփոխանաց Ժողովքն անոնց խնդիրը կը մերժէ: Աս դէպքն Ազգային լրագիրներու մէջ խորհրդածութեան նիւթ կ'ըլլայ:

Յիշեալ անձիքը Ժողովքին առանկ խնդիր մ'ընելու արտօնութիւն ունեցած ըլլան կամ չըլլան, Ժողովքն անոնց խնդիրը մերժելու իշխանութիւն ունի: Ազգային լրագիրներ ալ ատ դէպքին վրայով իրենց խորհրդածութիւնն ընելու ազատ էին, ատոնք չէ՛ր կրնար ուրացուիլ: Բայց պէտք է գիտնալ թէ ատ խնդիրը պարզապէս Ազգային է, անանկ առաջարկութիւն մը որու թերահրութեամբ, ինչ ոգիէ կամ'նը պատահէ կ'ուզէ յառաջ դալ, միշտ Ազգային խնդրոյ մը բնութիւնն ունի, ուստի և անանկ խնդրոյ մը վրայ եղած խորհրդածութեան մէջ, իրին բնութեանը դժած սահմանէն դուրս վազելով, խնդիրը յուզողներուն անձնական հանգամանքները, թէ ճշմարիտ, թէ սուտ, խայտառակելու ձեռնամուխ ըլլալը, (թող ներուի մեղի ըսել), բանաւոր չըլլալէն դատ, փաստակարար գործողութիւն մ'ալ կրնայ ունենալ: Ազգային Ժողովքներու մէջ առաջարկութեան կամ բողոքի

ձեռով խնդիր հանելու ազատութիւնն այնչափ իրաւացի և օգտակար է, որչափ Ազգային լրագիրներուն անոնց վրայ խորհրդածելու ազատութիւն ունենալն իրաւացի և օգտակար է: Բայց Ազգային խնդիր մը յուզողին անձնական պակասութիւններուն հրապարակագոյժ ձաղրութիւնը ոչ ապաքէն ան ազատութեան ուժը կը ջլատէ, ու ապագային մէջ անոր նման ընել ուզողներուն առջին չինական պատը կը քաշէ: Ուստի մեղի կ'երևի թէ ան խնդիրն ընողին անձին, ոչ թէ խնդրոյն, դէմ եղած վարմունքը խնդիրը լուսաւորել չէ, որչափ խնդիր ընելուն ազատութիւնը պատժել, ու ապագային համար ընդհանուր հրապարակական սպառնալիք մ'ընել է: Մենք քանի որ գերբնական շնորհքներ չունինք, միտքեր ու խորհուրդներ դատելու պաշտօնն Աստուծոյ թող տալով որուն միայն կը վերաբերի, վերոյիշեալ խնդիրն ընողներուն յայտարարութիւնը, թէ ժառանգաւորաց ընտրութեանը մէջ աշխարհականաց մասնակցութիւն ունենալը խղճի դէմ է, նկարագրական մտքով առնելով, հոս ատ կարեւոր կէտին վրայով պատմական տեսութիւն մը յառաջ բերել կ'ուզենք, որն որ կը յուսանք թէ ոչ միայն յիշեալ անձանց, այլ և ատ հասարակ խնդրին վրայ աւելի լուսաւոր դադարի մ'ունենալու քիչ շատ նպաստ կ'ընէ:

Ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութեանը տեղեակ եղողները գիտեն թէ Քրիստոնէութեան առջին չորս դարերուն մէջ առհասարակ ժառանգ

դաւորաց ընտրութիւնը բոլոր եկեղեցիով, այսինքն կղերով ու ժողովուրդով կ'ըլլար. մանաւանդ բարձր կղերին, այսինքն Եպիսկոպոսաց, ընտրութեանը մէջ ստորին կղերին ու ժողովուրդեան քուէն կամ հաւանութիւնը ետեւան պայման համարուած էր անոր համար որ Եպիսկոպոսներն իբրեւ եկեղեցիներուն հովիւները, իրենց հօտէն ճանչցուած ու ընդունուած ըլլալու էին. Ետը օրինակն արդէն Եւաքեալները Մատթիային և եօթն Սարկաւազաց ընտրութեանը մէջ տուին (Տեա. Գործ. Գլ. Ե. և Զ.): Եպիսկոպոսաց՝ եկեղեցւոյն միւս մասին, այսինքն ստորին կղերին ու ժողովուրդեան հետ ունեցած յարաբերութեան ձեւը փոխել կամաւոր եւ զոյգ քանի մը փառասէր եպիսկոպոսներու դէմ, գրեթէ ամէն առթի մէջ վերջններուն (ժողովուրդին) պաշտպան կեցող Ախարիանոսէն բերուած վկայութիւն մը, ժամանակին հնութեան ալ նայելով, կը կարծենք թէ բաւական հեղինակութիւն կրնայ ունենալ. Ախարիանոս ԱՐ. Թուղթին մէջ Եպիսկոպոսաց ընտրութեան համար կ'ըսէ. «Եպիսկոպոսն ընտրուելու է ներկայ գործող ժողովուրդով, որն որ իւրաքանչիւրոց Ժողովուրդին է, և ամէն մէկուն դործքերն անոր կենցաղավարութենէն տեսած է»: Այն բանը Սահմանադրութիւնը առաքելոց կոչուած հին գրութեանը մէջ կը կարգանք. «Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու է անիկա՝ որն որ յամենայնի անարատ, ժողովուրդին իբրեւ սքանչելի մէկն ընտրուած է: (Սահմանադր. Եւաք. Բ. 4):

Բայց ասոնցմէ առաջ Աղեմէս Հռոմայեցին որն որ Հռոմի առջեւ Եպիսկոպոսներուն մէկն է, Աորնթացոց գրած առջին թուղթին մէջ Եպիսկոպոսաց ընտրութեան համար կ'ըսէ. «բոլոր եկեղեցւոյն միասն համաձայնութեամբ»:

Ժողովուրդը ոչ միայն Եպիսկոպոսաց, Երկրանց ու Սարկաւազաց, այլ և փոքր աստիճանաւորաց ընտրութեանը մէջ, նոյն Ախարիանոսին վկայութեամբ, մասնակից կ'ըլլար. Ուստի Ախարիանոս Ա. Թուղթին մէջ զոր Աղեքերնոս անուն ընթերցողին վրայով կղերին ու ժողովուրդին գրած է, ժողովուրդին ու կղերին

հաւանութեանը վրայ խօսելէն ետքը, անանկ ընտրութիւն մը ոչ մարդկային այլ Եստուածային կը կոչէ. «Ար մատուցանենք ձեզիմեր՝ առաքինութեամբ միանգամայն և բարուք փառաւոր եղբայրը Աղեքերնոս, որն որ ոչ մարդկային քուէարկութիւն, այլ Եստուծոյ արժանի ընելով ձեր կղերին յարեցաւ»: Այլ երջապէս Լէոն մեծ Պապ կ'ըսէ. «Ետը ամենուն վրայ պիտի ըլլայ, ամենէն ընտրուելու է» (Qui praefuturus est omnibus, ab omnibus eligatur). (Լէոն Մ. Թուղթ Ժ. Գ. 6):

Եթէ Աղեմէսի, Ախարիանոսի, Լէոնի վկայութիւնները, թէպէտ նշանաւոր բայց անհատ մարդոց վկայութիւններ, շատ զօրաւոր չընեն, ընդհանուր ժողովներու վկայութիւն ալ կրնանք մէջ բերել. Եկեղեցիոսին համար, 381ին եղած երկրորդ Տիեզերական ժողովըրդը Դամասոս Պապին և Երևմտեան եպիսկոպոսաց գրելով կ'ըսէ. «Ընդհանուր ժողովքի մէջ, հասարակաց ամենուն հաւանութիւնը, Ապստոսներու վրայ գտնուելով, վերջապէս բոլոր Աղեքերն և Բարսիլոնի ժողովքը Եկեղեցիոսը Եպիսկոպոս կարգեցինք»: Բ. Տիեզ. ժող. (Եւ. Հարութիւն. հատ. Ե. էջ 826): Եւ 341ին Լնտիոքայ ժողովըրդը Եպիսկոպոսի համար կ'ըսէ. «Եթէ բովանդակ ժողովուրդն անիկա ունենալ ընտրած է» (Ժող. Լնտիոք. Ամն. 16): Այն բանը կ'ըսէ 398ին եղած Կարքեդոնի ժողովըրդը. «Ժողովուրդացի առաքելական համաձայնութեամբ, և բոլոր զաւառին Եպիսկոպոսաց ժողովքով, և մանաւանդ Մետրոպոլիս կամ հեղինակութեամբ կամ ներկայութեամբ Եպիսկոպոս կարգուի»: Ժող. Կարքեդ. Գ. 1: (Եւ. Հարութիւն. հատ. Ե. էջ 600 և 978): Եւ նիւթիս նկատմամբ մեր ազգին ի սկզբանէ հետէ միօրինակ ունեցած սովորութեանը վրայ երկայն խօսիլ հարկ չէ. Մինակ յիշեցրենք համար երկու խիստ նշանաւոր դէպքեր յիշատակելը բաւական է. այսինքն Լուսաւորչին ու Մեծին Երեսեօի ընտրութեան կերպը: (Տեա Եղաթ. Տպ. Ս. Ենեա. էջ 390—602. Եւ Փաւստ. Պամ. Հյ. Տպ. Ս. Են. Դպր. Գ. Գլ. Գ.):

Հարմարեալ:

Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տես թիւ 4.

Մեր նախընթաց յօդուածին նայելով, մեր դաստիարակութեան վրայ ընելու ընդհանուր տեսութեանը մէջ առջի բաներնիս դաստիարակութիւնը սահմանել պիտի ըլլար: Արդ աստիճանին գալով, հարկաւոր կը համարինք ըսել թէ մենք աս նիւթիս մէջ առնել կ'ուզենք շատ մը բաներ որոնք ընդհանրապէս չեն կարծուած, թէ դաստիարակութեան տակ կ'իյնան. ըստ որում դաստիարակութիւնը, բառին հասարակ առմամբ, պարզապէս գրադիտութեան ու գիտութեան մէջ կը թուի մը կը նշանակէ: Բայց մենք կ'ուզենք որ դաստիարակութիւն ըսելով իմացընենք անանկ բան մը՝ որն որ մարդուս տնկական, ակտրժական ու իմացական կազմութեանը վրայ ներգործելու կարող եղող ամէն միջոցները կը պարունակէ: որոնցմով մարդուս յիշեալ երեք կարողութիւններէն կազմուած բնութիւնը, այսինքն մարմինը, ակտրժականն ու մտքը կը կը թուին:

Եթէ մէկը մեղի հարցնելու ըլլայ թէ մարդկային բնութիւն ըսելով ինչ կ'իմանամք, կը պատասխանենք թէ մարդուս բնութիւնը մինակ մարմինը չէ, մինակ միտքն ալ չէ. անոր կենդանական կամ անասնական հակամիտութիւնները, ակտրժականը (affection) կամ կիրքերն ալ չեն, ոչ ալ անոր բարոյական զգացումները կամ իմացականութիւնն է. ոչ ալ վերջապէս անոր որ և իցէ մասնաւոր մէկ մասը. այլ մարդկային բնութիւնը, բառին յատուկ իմաստովը, մարդուս յղացած վայրկեանէն մինչև անոր մահը, անոր թէ առողջ և թէ հիւանդ միճաւ կին մէջ, կեանքին ըզրը երևոյթները կը սլարուանակէ. կամ կարծիքսքով ըսենք, բնութիւն ըսելով մարդոյն թէ մարմնոյն և թէ մտքին վրայ երևցած բոլոր բաները կ'իմացուին:

Եթէ, ինչպէս ըսածներնէս կ'իմացուի դաստիարակութեամբ կամ անոր միջոցներովը մարդուս բովանդակ բնութիւնը պիտի կը թուի, և բնութիւն բառով կ'իմացուի մարդուս բնական եղած աղէկ կամ գէշ ֆիզիզական, բարոյական և իմացական երևոյթները որոնք անոր գոյութեանը բոլոր ընթացքին մէջ անոր վրայ կը տեսնուին. եթէ, կ'ըսենք, դաստիարակութիւնն աս ընդարձակութիւնն ունենալու է, յայտնի է

թէ շատերուն անիկա մինակ մարդուս իմացական կարողութիւններուն մասնաւորելը ոչ միայն սխալ է, այլ և ան մոքով տրուած դաստիարակութիւն մը իր բուն նպատակին, որ է ամբողջ մարդը կը թել, համեմատ չէ: Անանկ դաստիարակութիւն մը, այսինքն դաստիարակութիւն մը որ մարդուս իմացականութեան սահմանէն անդին չտարածուիր, մասնական հրահանգութիւն մըն է մանուսանդ քան թէ ամբողջ կըրթութիւն մը: Նկարիչ մը որ իր պատկերին գլուխը մինակ աւարտէր, ու բոլոր իրանը լոկ կմախ կամ ոսկրոտի թողուր, միթէ կատարեալ մարդ մը նկարած կը լա՞ր: ասկէ տարբեր բան մ'ըրած չըլլար դաստիարակութեան ան կարեւոր արհեստին մէջ անիկա՞ որն որ վերը յիշուած թերի ու վիժած սկզբմամբ կը դաստիարակէ: Դժբախտութեամբ մեր ժամանակին դաստիարակուածներուն մեծ մասը, չըսենք բոլորն, ասանկ չե՞ն:

Հիմայ անմիջապէս մեր լուսարանելու կարևոր կէտը սա է թէ արդեօք մարդկային բնութիւնը կատարելագործուելու կամ վատթարանալու ընդունակ է: Ատարելագործուելու ընդունակութիւն ըսելով չէ պարտ հասկընալ թէ արդեօք մարդ իր մէկ կարողութիւնը կորսնցընելով ուրիշ նոր մը կրնայ ստանալ. ըստ որում մարդուս հիմնական բնութիւնը, թէ մարմնոյն և թէ մտաւոր կարողութիւններուն նկատմամբ, անփոփոխելի ըլլալուն համար, անանկ դիպուած մը երկրի վրայ անհնարին է: Աստի մեր նախորդառութեան իմաստը մինակ սա կրնայ ըլլալ թէ արդեօք կարողութիւն մը՝ ունեցածէն աւելի կամ նուազ գործունէութեան մը հասնելու ընդունակութիւն ունի: արդեօք կարողութիւն մը կրնայ ուրիշ կարողութեան մ'աւելի գերազանց ըլլալ, և՛ արդեօք կարողութիւններուն վտփոխ աղբեցութիւնը, և անոնց ներգործութիւնները կրնան կանոնաւորուիլ ու բարեղ առաջնորդուիլ: Աս վերջին նշանակութեամբ միայն մեր պատասխանը ստորասական է: Եւ արդարև ասանկ կատարելագործութիւն մը ամէն կենսաւոր կամ գործարանաւոր էակներու վրայ կայ: Օրինակի համար, տունկերուն քանի մը յատկութիւնները կրնան զօրանալ, աճիլ,

տկարանալ կամ նուազել։ Պաղատու ծառեր՝
իրենց աճմանը, պտղաբերութեանը կամ բեր-
քերուն նայելով, կրնան փոփոխութիւն կրել։
Կենդանեաց մարմիններուն ամէն մէկ մասը մե-
ծամեծ պլայլուծիւններու ենթակայ են։

Բայց տակէ, կենդանիներն իրենց պահպա-
նութեանը համար հարկաւոր եղած գործողու-
թիւններուն մէջ սահմանաւորուած չեն։ այլ
իրենց դրուած դիրքին կամ կացութեանը հա-
մեմատ իրենց վարմունքը կը փոխեն։ ուստի և
իրենց կարօտութենէն անդին, այսինքն՝ թէ-
պէտ կարօտ չեն, կրնան կերպ մը դաստիարա-
կութիւն ընդունիլ։ Աստիկներ, շուններ, ձի-
եր, արջեր և ուրիշ անասուններ, մանաւանդ
անոնց ձագերը կամ կորիւնները, կրնան այլ և
այլ խաղեր խաղալ սորով։ Իրենց պատահած
բաներուն յիշատակութիւնն ունին, և անոր
համեմատ իրենց վարմունքը կը փոխեն։ Օտ-
արկէս մը քանի մ'անգամ ծուղակներէ պրծե-
լէ ետքը, իրեն դարան գործուած ըլլալուն
կասկածովն աւելի խորագիտութեամբ կը վար-
ուի, երբոր հաւ կամ մարի գողնալու դիտաւո-
րութեամբ մարդոց բնակութիւններու կը մօտե-
նայ։ Թռչուն մը որուն բոյնը դիւրամտոյց տեղ
մը շինուած ըլլալուն համար անգամ մ'աւելուած
է, այնուհետեւ անիկայ աւելի անշէն և անմա-
տոյց տեղեր դնելու հարկաւորութիւնը կ'զգայ։
Ուստի և երկրորդ անգամ կառուցած բոյնին
չէնքն առջինէն աւելի ամուր ու աւելի կատար-
եալ է։ Շուն մը նստապատակի ետէն վաղելու
բնական բերմանը դէմ կը կենայ, երբոր ատ
գործին համար առաջուց անգամ մը խածուած
ըլլալը կը յիշէ։ Ձին եթէ անգամ մը քարի
մ'առջեւ գլխէ, այնուհետեւ ալ անկէ խնամով
կ'զգուշանայ։ Ուսեալ խոճկորներու և ուս-
եալ դեղձաններու վրայ շատ զարմանալի բաներ
կը պատմուին։ Մտնոց նման դիպուածներ շատ
մարդոց ծանօթ ըլլալուն համար հոս անանկ
բաներ յարել հարկաւոր չենք տեսներ։ Բայց
սա ալ ճշմարիտ է թէ անասնոց վրայ իրենց գոր-
ծողութիւնները փոխելու կարողութիւնն ան-

սահման չէ, այլ անոնց բնութեանը համեմատ
չափաւոր է։ Օրինակի համար՝ աղաւնուց վարու-
թաններ ու ճագարներ բազէներու և պառա-
կաններու պէս որսի կրթութիւն երբեք չեն կրնար։

Մտնոց նման բաներ մարդու վրայ ալ կը
տեսնուին։ Մարդկային մարմնոյն զանազան
փոփոխութիւններու ընդունակ ըլլալն ամենուն
ծանօթ է։ Մտաց գործողութիւններն ալ
տարբեր տարբեր մարդոց, նամանաւանդ ողջոյն
ազգի մը վրայ, պէս պէս են։

Բայց և այնպէս, որչափ որ պատմութենէ
կը տեղեկանանք, մարդկային ազգը միշտ ետեւ
միւնոյն է։ այլեւայլ ժամանակներ նշմարուած
տարբերութիւնը մինակ սա եղած է թէ մաս-
նաւոր կարողութիւններու գործողութիւնները
միշտ և ամենուն վրայ միօրինակ եղած չեն, այլ
աւելի կամ նուազ գործունեայ են, փոփոխուի
կը կրնն ու այլ և այլ կերպով կը գործածուին։

Հոս խնդիր մը մեր առջեւ կ'ելլէ, թէ
արդեօք մարդս, իր զգացումներուն և իմացու-
թեանը նկատմամբ, լաւագոյն կամ վատթարա-
գոյն եղած է։ Ըսել կ'ուզենք թէ արդեօք մար-
դը, իբրեւ զգացուն և իմացական էակ մը, ան
կարողութեանը ներգործութեանը մէջ երբեք
յառաջ կամ ետ դացած է։ Ան հեղինակներ
որոնք կ'ըսեն թէ մարդկային ազգն 'ի սկզբան
վայելածէն աւելի մեծ կատարելութեան վիճա-
կի մը հասած է։ մինչդեռ ուրիշներ կը պն-
դեն թէ անիկա հետզհետէ վատթարացած է։
և ասոր համար մարդկային ազգը կ'որբան։
Երապին աշխարհին, այսինքն մենէ դուրս ու
մեր բոլորտիքն եղող բաներուն գիտութեանը,
բարակ արհեստներու հմտութեանն ու բարո-
յական վարման նայելով, մարդկային ցեղին
մերթ յառաջ դացած, մերթ ետ մնացած ըլ-
լալը շատ յայտնի փորձերով ապացուցուած է։
Աս կէտերուն վրայով մանրամասն տեղեկութիւն
տալու համար ամբողջ հատոր մը պէտք էր։
բայց մեր դիտաւորութիւնը մինակ ասոնց վրայ
ընդհանուր տեսութիւն մը տալ է։

Երապին

Երապին աշխարհին, այսինքն մենէ դուրս ու
մեր բոլորտիքն եղող բաներուն գիտութեանը,
բարակ արհեստներու հմտութեանն ու բարո-
յական վարման նայելով, մարդկային ցեղին
մերթ յառաջ դացած, մերթ ետ մնացած ըլ-
լալը շատ յայտնի փորձերով ապացուցուած է։
Աս կէտերուն վրայով մանրամասն տեղեկութիւն
տալու համար ամբողջ հատոր մը պէտք էր։
բայց մեր դիտաւորութիւնը մինակ ասոնց վրայ
ընդհանուր տեսութիւն մը տալ է։

Երապին աշխարհին, այսինքն մենէ դուրս ու
մեր բոլորտիքն եղող բաներուն գիտութեանը,
բարակ արհեստներու հմտութեանն ու բարո-
յական վարման նայելով, մարդկային ցեղին
մերթ յառաջ դացած, մերթ ետ մնացած ըլ-
լալը շատ յայտնի փորձերով ապացուցուած է։
Աս կէտերուն վրայով մանրամասն տեղեկութիւն
տալու համար ամբողջ հատոր մը պէտք էր։
բայց մեր դիտաւորութիւնը մինակ ասոնց վրայ
ընդհանուր տեսութիւն մը տալ է։

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Տես թիւ. 4.

Ա. ՎԱՆԱՅ ԾՈՎՆ ՈՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

1. ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՓԱՆՅ ՎՐԱՅ ԲԱՂԵՇԷՆ (ՊԻԹԼԻՍ) ՄԻՆՁՅԻ ՎԱՆ ԵՂԱԾ ՀԱՄԲԱՆ

Աս լեռնածովակին գաւառը ասկէ քսան տարի առաջ գէր Եւրոպացոց *անձամբ* երկիր մըն էր, ուր հիմայ հնախնդիւր ու լեզուաբան մարդոց համար հարուստ հանք մ'էղած է: Եւրոպացի հմուտ ճանապարհորդներ անոր հարաւային արեւելեան ու հիւսիսային ափանցը վրայ բաւական կատարեալ տեղեկութիւններ տուած են. մինակ անոր արեւմտեան եզերքը տակաւին առանց բնութեան կը մնայ: Մենք անձամբ ան կողմերուն այցելութիւն ըրած չենք. Եւ հմուտ Հայ ճանապարհորդի մը գրութիւնն ալ չունենալնուս համար, նախընթաց յօդուածին մէջ յիշուած Եւրոպացի ճանապարհորդներուն տուած տեղեկութիւնները մեզի աղբիւր ընելու ստիպուած ենք: Բայց կը յուսանք թէ մեր աս գործը, այսուհետեւ ան կողմերը պետրտելու պատենութիւն ունեցող, Եւ մանաւանդ հոն բնակող Հայագիւններու առիթ պիտի ըլլայ, որ մեր օտար աղբիւրներէ առնուած տեղեկութիւններն ան կողմերուն իրական վիճակին հետ բաղդատելով, Ազգային բնիկ ազգով դիտուած ստուգագոյն տեղեկութիւններ մեզի հաղորդեն: Նստով մեր աս Ստորագրութեանը մէջ սպրդուած, թէ տեղագրութեան Եւ թէ տեղերու յատուկ անուանց վրիպակները սրբագրելու կարող եղողները մեր սրտանց շնորհակալութիւնն ընդունելու վստահ կրնան ըլլայ:

1858 Պրանդ Հիւպատոսին ուղեկից Ա. Կ. Կլաւքօր' ծովափունքին 7 կարեւոր տեղերն ըրած աստեղագիտական զննութիւններովն, ու Սիփան լեռան գագաթն ու ծովակին ուրիշ մօտաւոր տեղերը կողմնացոյցով ըրած հետազոտութիւններովը բոլոր գաւառին աշխարհագրական դիրքը գտաւ. անանկ որ մինչեւ ան ատենն Էղած կէդակարծ ծրագրութեան մը տեղ, յիշեալ երեւելի անձը գաւառին ճիշդ աշխարհացոյցն հանեց:

Վանայ ծովուն ափանցը վրայով վերջի երկու ճանապարհորդներուն այսինքն Հ. Սարկէյքին 1857, Եւ Կարնոյ Բրիտանական Հիւպատոս Պրանքին 1858, տուած տեղեկութիւններն ամենէն կատարեալներն են: Ասոնք յարմարագոյն Էղանակի մէջ, Յուլիս ու

Օգոստոս ամիսներուն, ծանր ու մեղմ ուղեգնացութեամբ մը երկիրը խնամով քննեցին: Երկուքն ալ Բաղէշէն դեպ 'ի Հիւսիս, ծովակին' Դատուանի մօտ արեւմտեան ծայրն այցելութիւն ըրին: Սարկէյք Մար մը (գիւրա) առաջնորդ ունէր, որն որ անհկալ 2 ժամու չափ ընդ հիւսիս դեպ 'ի ըստ մեզ Կորդուաց կամ Նպատական գօտույն մեկ գլխաւոր, արդի աշխարհագիրներէն Նիմրոս կոչուած լեռը տարաւ, Եւ պատմեց թէ լեռան գագաթը խոր աղբերակ մը կայ որ փոքրիկ ծովակի մը հետ հաղորդութիւն ունի, որմէ Դարա Սու կոչուած ջուրը կը բղխէ:

Մարին յիշած ծովակն է շատերէն Էրզէն կամ Արգան կոչուածը, որն որ Պիլնիոսի Արեքուսան ու մեր նախնեաց Արածանին կը յիշեցնէ: Եւ արդարեւ այժմու Դարա Սուին որ է Մուրատին ճարաւային բազուկը, Հայոց հին Արածանին ըլլալը, Բիքքեր աշխարհագիր կը վկայէ: (Բիքքեր, Աշխարհագր. Ման. Ժ. Դիքք 5. էջ 100): Արդ փոքր տափարակը՝ որուն մէջ Ալեմանի կոչուած օրէւանին (խան) աւերակները կեցած են, աս ճամբուն վրայ է, զոր Պրանք հոն մօտ եղող գեղի մը անուամբը Հրաշուակ կը կոչէ, Եւ կ'ըսէ թէ խիստ հոյակապ շէնք մը Էղած կ'երեւի, ընդարձակ ու ամուր, բազմաթիւ սենեակներով, միայն որու շինել տուած ըլլայն յայտնի չէ: Զախ կողմէն դեպ 'ի Հիւսիս բարձրաւանդակի վրայ Էղած ճամբան, որն որ Նիմրոս լեռը կը տանի, կը կոչուի գրքուս լեռ. իսկ ան լեռանց շրջան որն որ հիւսիսային արեւմուտքէն Մուշի բարձր տափարակին, հարաւային սահմանն ըլլալով, Արածանուն (գարա Սու) երկայնութեամբը դեպ 'ի արեւելեան հարաւ յառաջ կ'երթայ, Վանայ ծովուն ալ հարաւային եզերքին սահման կ'ըլլայ: Յիշեալ բարձրաւանդակ ճամբէն, անոր հիւսիսային գառ 'ի վայրին վրայով՝ դեպ 'ի ծովակն ու Դատուանի ծոցը կ'իջնուի: Այսպէս Բաղէշէն 5 1/2 ժամ ճամբայ ընելէ ետքը, կ'սկսի երեւիլ Վանայ ծովուն կապուտ հայերուն շրջաւանը, որուն վրայ հիւսիսային արեւմուտքէն

Նիմրոք ու հարաւային արեւմուտքէն մինչեւ 10,000 ուրբ բարձր Սիփան լեռը կեցած կը նային:

Բայց դեռ Դատուան չիշած, ծորանման ճամբու մը վրայ շարք մը սապատաւոր ապառաժներ լաւալանման գետնին փխրած զանգուածին վրայ ցցուած կը կենան, որոնք Դատուանի ուղտեր կը կոչուին. քանզի ուամկին մէջ՝ գրոյց է քէ անոնք շատ մը քարացած ուղտեր են: Եւ արդարեւ աս քարերը մանր ու խոշոր, մամուլից քամակներուն կգանման զուրս էլած կէս բոյրակներովն, ու առջեւէն որպէս քէ գլուխ մը երկնցած ունենալով, անանկ զարմանալի հորիզոն մը կը գծեն, որ հեռուէն նայողը՝ կոզոններով հանդերձ գճած ուղտերամակ մը կը կարծէ: Դատուանի մօտ մինչեւ ծովափունքն եղած գաւիւկայրը պտղոյ դրախտի մը պէս մրգաբեր ծառերով ալիւղնուն (լէցուն) կ'երեւի: Ծովածոցին արեւմտեան ծայրը ջուրին կից՝ Դատուան գեղն է, որն որ 40 երգ (տուն) հայ բնակիչ ունի, եւ անոր կից սարաւանդի մը վրայ փոքր բերդի մը աւերակներն են: Բաղէշէն մինչեւ հոս Պրանք 2 1/2 աշխարհագրական մղոն հաշուէց: Սաթկէյր կ'ըսէ քէ ծովակին ջուրը քեպէտ փոքրահամ, բայց անախորժ չէ, որմէ շատ անգամ, կ'ըսէ, ծարաւս յագեցուցի: Բայց Պրանք ջուրը խիստ աղի կը կոչէ: Աս հակասութիւնը ծովուն մէջէն բղխած առուի մը ջուրին ու բուն ծովուն ջուրին մէջ տեղն եղած տարբերութենէն յառաջ եկած կ'երեւի: Պրանք ծովափունքին վրայ աւագ, բերքաւար ու շատ մ'ալ պլորած գորգի նման բոլորչի չէջաքարի կտորներ, ասղին անդին ցրուած գտաւ, նոյնպէս Օպսիտեան կոչուած քարը զոր անկէ առաջ ծովուն հիւսիսային եզերքին վրայ ուրիշներն ալ գտած էին: Կես ժամու չափ հեռու նոյն ծոցին արեւելեան ծայրն է միւս գեղը որուն մէր ճանապարհորդները ճիշդ անունը չը կրցան տալ: Հոս ճամբան ծովեզերքէն բաժնուելով, շրեղ ծառաստաններով, յորդաջուր առուակներով, առատ մրգաբեր ծառերով ու կաղնույ անտառակներով զարդարուած նկարագեղ բլուրներու վրային դարձեր կ'երկնայ: Հոն առուոյտի (եօնճա) ծաղկաւետ դաշտեր կը տեսնուին. արդարեւ հրապուրիչ տեսարանմըն է, անանկ որ իրաւամբ *գեղեցիկ* նոր կը կոչուի: Պտղատու ծառոց անտառներու մէջ հոս ծովակին եզերքը խնձորուտ կոչուած գեղը կայ: Սաթկէյր գիշեր մը աս գեղին մէջ ագաւ. բայց Պրանք խնձորուտը ձախ դին բողոց, ու աւելի յառաջ Բուրտխան գեղին առջեւէն անցնելով, անտառներու մէջէն դէպ 'ի Սարան գեղը գնաց, որն որ ան տեղի ծովափնէյ լեռներուն ստորո-

տին կից է: Աս լեռներն հոս Արճիրոյ կը կոչուին, բայց դէպ 'ի արեւելք Էրբայով Արտագ անունը կ'առնեն:

Բազմաբիւ գեղեցիկ ընկուզենիներով շրջապատած գիւղաշատ մարմանդի մը անդիի դին, որուն մէջ Աւաղակ ամենէն մեծ գիւղն է, բարձր ապառաժուտ շաւիղ մը՝ նորէն ծովակին դին դառնալով, դէպ 'ի դարն 'ի վեր Հարցուկ կոչուած բարձրանիստ գեղը կը տանի. գեղին դիրքն արդարեւ գեղեցիկ է, բայց գեղն աւերակ մըն է ուր միայն 12 խեղճ հայ ընտանիք հագիւ կրցած են պատսպարուիլ: Ասոր հոսպ, ծովակին աւելի մօտ ուրիշ փոքրիկ գեղ մը կայ, որուն դիրքն առջինէն ըսքանցելի է: Պրանք հոս երեկօք ըրաւ:

Երկրորդ օրը ծովեզերէյ տափարակն 'ի վեր ան սիրուն ճամբուն վրայ որ լեռանց ստորոտէն կ'երբայ, աջ կողմէն լուրջ կապուտակ ծովուն վերայ իր հայեցումն ուղղած ճամբայ ըրաւ. եւ հոն տեսաւ որ ծովուն եզերքը նաւակ մը փայտ կը բառնար: Իսկ Սաթկէյր հոս 50 զբաստ բամբակի բեռով կարաւանի մը հանդիպեցաւ որն որ վան քաղքէն բեռնաւորուած կու գար: Աս երկու դէպքն ալ մեր ճանապարհորդներուն վաճառականութիւնն անանկ նիւար եղող երկրի մը մէջ զարմանալի երեւցան: Անկէ ետեւ Մարաց (Գիւրտերու) գեղեր եկան, զոր օրինակ Փուկա՛ն է. Կեօյլիւ որոնց մէջ շատ քիչ Հայ ընտանիք կան: Մարաց գեղերը, կ'ըսէ Սաթկէյր, հարստահարուած Բրիտանիայ Հայերուն գեղերէն շատ աւելի վայելուչ տեսք մ'ունին. աս գեղերուն մէջ տուները գետնափոր անճաւներ չեն, այլ շնորհքով շինուած տուներ են. բնակիչքն ալ աւելի ժիր ու ճարտար: Մարերը պատմեցին քէ իրենք աս գեղերուն մէջ դեռ տասը կամ տասուերկու տարի էր որ հարաւային լեռներէն գաղթական եկած բնակած էին. եւ քէ վրանաբնակ կեանքէն ճանճրացած, հաստատ շինականութիւնն աւելի ընտրած էին: Սա ալ խստովանեցան քէ ան տեղերուն Հայ գիւղականները մտաբանողի ըրին, անանկ որ Հայերն աւելի լեռնակողմը քաշուիլ բռնադատուեցան, եւ քէ Մարաց փափաքն ալ աս էր: Բայց եւ այնպէս, կ'ըսէ Սաթկէյր, աս Մարերը Հայերուն ու Թուրքերուն վրայ քանի մը առաւելութիւններ ունին. վայելուչ հասակով մարդիկ են. կնիկ մարդիկ ու տղաք առողջ, գեղեցիկ ու մարդընդէլ են. կանայք քեպէտ առանց քօղի, բայց պարկեշտ են. ընդհանրապէս հագուստինն աւելի աղէկ է, ժիր հողագործներ ու բաւական քաջ պարտիզպաններ են:

Ի Ր Ա Ի Ո Ւ Ն Ք

Մարդոց իրենց պահպանութեանն ու երջանկութեանը համար ՚ի բնէ ունեցած փափաքը անոնց թելադիր եղած է, որ անձնասիրութեան ու շահասիրութեան յառաջ բերած անկարգութիւնները վերացնելու համար, ատեն ատեն իրենց ազատ կամքով իրարու հետ պայմանադրութիւններ ընեն :

Այլէ քննելու ըլլանք, կը տեսնենք թէ մարդոց ընկերական կեանքին մէջ զրեթէ բոլոր յարաբերութիւններն ասանկ դրական պայմանադրութիւններու վրայ կեցած են : Աս պայմանադրութիւններուն նպատակը, ինչպէս ըսինք, մարդոց պահպանութիւնն ու երջանկութիւնն ըլլալուն համար, կամ անիկա պահպանելու ու յառաջ տանելու հարկէն յառաջ եկած ըլլալուն համար, անհակառակելի բան մըն է թէ բոլոր աս պայմանադրութիւններն ամէն բանաւոր մարդու համար պարտաւորիչ ու Սրբազան են : Այլ թէ սա սկզբունքը ճշմարիտ է թէ իմացականութեանն զգացում ունեցող անին էակն ունեն մեծ վախճանն երջանկութեանն է, կրնանք ըսել թէ ան երջանկութեան փափաքը մինակ բաւական է բանաւոր մարդ մը կապելու, այսինքն անանկ պարտաւորութեան կապեր կազմելու, որոնք անիկա կանոնի մը հնազանդելու ստիպեն :

Բաժնեւորներն էլ կը հետեւի թէ պայմանադրութիւններ ըսած բաներնիս այնչափ բարձր ու կարևոր են, որչափ անոնց պատճառ եղող կամ անոնք յառաջ բերող սկիզբը, մարդոց պահպանութիւնն ու երջանկութիւնը, բարձր ու կարևոր են : Գարծեալ կ'ըսենք, անոնք մարդոց հասարակաց երջանկութեանը հարկաւոր են : Անոնք մերժողն ու արհամարհողը, ան դործովն ինքզինք մարդկային ազգին թշնամի հրատարակած կ'ըլլայ, և իրեն հետ իբրեւ անանկ թշնամույ մը հետ վարուելու մարդոց իրաւունք կու տայ :

Ինչ մը յառաջ ըսինք թէ մարդոց պահպանութեանն ու երջանկութեանը վնասակար, կամ անոնք ջնջող անկարգութիւնները վերցնելու համար, մարդիկ ստիպուած են ու կը ստիպուին կամաւոր պայմանադրութիւններ ընելու, և թէ մարդոց ընկերական կեանքին մէջ զրեթէ բոլոր յարաբերութիւններն ասանկ կամաւոր պայմանադրութիւններու վրայ կը կենան : Իմա կ'ըսենք թէ աս պայմանադրութիւններէն ՚ի հարկէ կը ծագի փոխադարձ իրաւունք ու պարտաւորութիւն ան մարդոց համար, որոնք ան պայմանադրութիւններուն հաւանութիւն կու տան :

Որ և իցէ պայմանադրութեան մը յառաջ եկած իրաւունքն ու պարտաւորութիւնն իրարմէ անանկ անբաժանելի են, որ ոչ իրաւունք մը առանց պարտաւորութեան, և ոչ պարտաւորութիւն մը առանց իրաւունքի կրնայ մտածուիլ : Այլ, ինչպէս որ իրաւունք մը վայելելն անոր փոխարէն պարտաւորութեանը կատարումէն կախում ունի, ասանկ ալ պարտաւորութեան մը կատարումն անոր փոխարէն իրաւունքը պահանջելու զիմացինին արտօնութիւն կու տայ : Այլէ կը հետեւի թէ պարտաւորութեան մը զանցառութեանն ոչ միայն իրաւունքը կորսնցնել յառաջ կու գայ, այլ և պարտաւորութիւնը չկատարողին դէմ, անիկա կատարել տալու համար բռնի միջոցներու ձեռնարկելու հարկ կ'ըլլայ : Իսկ աս բռնութիւնն ապօրինաւոր բռնութիւն մը չէ անոր համար որ, ինչպէս ըսինք, մարդոց պահպանութիւնն ու երջանկութիւնը նպատակ ունեցող պայմանադրութիւն մը որչափ ազատ կամքով ընդունուած ըլլայ, տակաւին անանկ ՚ի հարկէ ընդունուած է որ, մինչեւ որ անոր նպատակը չփոխուի կամ չդադրի, այսինքն մինչև որ պայմանադրութիւնը հասարակաց երջանկութեանն նպատակին իր յարմարութիւնը չկորսնցնէ, անկէ ծագած պարտաւորութիւնն ու իրաւունքը չկրնար եղծուիլ : Բայց եթէ սա սկզբունքով, թէ Օգոստինի փոքր աստուծոյ աղբն է :

Մինչև հիմա բնականութեն անտեսեցաւ թէ Մարդոց իրենց ընկերական յարաբերութիւններուն մէջ պայմանադրութիւններ ընելը, ընկերական կեանքին բնութեանն է : Ինչպէս բաներն այլ և այլ տեսակներու բաժնելով, ու անոնց ամէն մէկը դրութեան վերածելով դիտութեան առարկայ ընելը, քաղաքակրթութեան էական պայմաններուն մէկն է : Ուստի քաղաքակրթ ազգեր, ինչպէս ուրիշ բաներ, ասանկ ալ ընկերական կեանքին աս բնական երևոյթը, այսինքն մարդոց մէջ հաստատուած դրական պայմանադրութիւնները, այլ և այլ տեսակներու բաժնելով դրութիւն ըրած են, որմէ իրաւունք բնական գիտութիւնն ելած է :

ԱՌ

Ս Ե Պ Ո Ւ Հ Ն

Ս Ա Ր Ի Մ Ս Ա Ր Ի Մ Ե Ա Ն

Մ Ա Հ Ն Ն Ո Ր Ա

Սերտ 'ի վարանս դեդեւեալ մահկանացուն աղեխորով
Ո՛ր մէջ դահուն և շիրմին, ոչնչութեան և կենաց
Ո՛վ անթափանց խորհուրդք վեհին՝ ի՞նչ ար քեզ զայս
ամբառնայ,
Ատողունք յաջցըն կապտին, եղծի բնութեան կերպարանք՝
Զանձն և զշիրմ սիրեցելոյն լոկ յաւերախ անդ տեսանէ:
Ո՛հ՝ ո՛ր զԲարոյց խորհրդոց մերկանայցէ դառագաստ:
Այլ աչացն որ ձկտեցին 'դ հետս երկնաշու անձկաւոյն՝
Կարօտելոց ջերմ սիրոյն՝ ո՛չ ներկցես արտասուել:
Լուծէ՛ք ապա, զքնարս ողբերգու՛ք, քոյ սեւաթոյր ածեալ շուրջ,
Ողբացէ՛ք . . . այլ քա՛ւ մի՛ զնա որ 'ի բաստիցն եհաս 'ի ծայր՝
Ոչ դարձին՝ թէ սքողցի՛ն ողբալ մընայ, զի լոյս է նա,
Ո՛ւր և գնայցէ պահէ գիտութիւն, այլ զլոյս զնկինն 'ի նըշուրից:

Կոյս Ոգեղ Հայաստանեայց՝ որ յաւերս անդ Հայրենեաց
Լուռ ըզդնաս՝ ընդ անցելոյն ճենճերելով փառս և աղետս,
Նոր ծաղիկ 'ի գլխոյդ փետեալ արկցես անդր 'ի սափոր
Ուր ամփոփին 'ի հեցազանց վեհին ածին նուիրական.
Դու զմտեկն ժողովեա՛ սփռեալս զանժամ գերեզմանաւ
Ոյր կարե՛ շոյտ ո՛չ ըզնոսին ընդ երկնաւոր փոխեաց ծաղկունս:
Սուր ըզգեցցին Տուն Մագսուտեանց որ զպակասեաց նորն արփենի
ՍԱՐԻՄ . . . զի՛նչ՝ ո՛հ՝ մեռա՛ւ մեռանիցին քաջազունք:
Ո՛չ այլ յաճուն մղեղեալ ածինն, առաքինւոյն մընայ տնուն՝
Զոր արդ 'ի ձայն տըխուր քնարիս՝ ձեզ աւանդեմ Դարք
Հանդերձեալք:

Յորովե՛ 'ի լաւութիւնս և ընկերին տենչալ բարւոյ,
Անվեհեր 'ի դժուարինս, յօժար 'ի լսել կարօտելոյն,
Յասպարէզ մարդից ուսմանց շահատակել գուպարայտողթ
Մարմնով ըզգեղեցիկ բերեալ զոգւոյն նրմանութիւն,
Անձանձիր 'ի վաստակ, բորբոքանուէր 'ի սէր աղքին,
Նըջանկութիւն ծանօթիցն՝ առաքինի զգաստ բարոյեք:
Զայս վեհազնն բաժին ետուն Նրկինք՝ Նրկինք նախանձարկուք
Որ՛ չև տարւոյն երեսնիցս առեալ շրջան քառահոյով

Անուէր ո՛հ զատգամաւ կորցին 'ի մէջ ըզգերելին,
Պարկեշտ առագաստին դու անձկայրեաց գողտր ամուսին՝
Որ 'ի քոյ սեւաթոյր ըզվշտագին ծածկես ճակատ
Նւ դու՛ Սերտ Մայրագորով որ մըթացաւ ապագայն,
Զի բարձաւ պատանին որ զայն 'ի ժմիտ լուսաւորէր:
Դուք՝ 'ի զարմ և 'ի հանճար կարօտակէզ Նրմա Նըբարք՝
Նւ դուք աղէ խուժք մըտերմաց 'Լերախտապարտ որերոյ՝
Գովապինդ և սրտալիր ըզսփորովն զեղարուք՝
Ըզողաթնութեամբ լուսոյդ ամանս գամ մի յերկինս անդ կառուցեալ,
Ըզցաւոց և զանբաւ թողեալ նորա ձոր աղիտից՝
Ուր տատանէք յաճախեն՝ ուր փըշալից են վարդ անգամ,
Եւ պարզէ՛ զհոլաթեւս յաստղակաճառ խորան երկնից,
Զանմահութեան թաթաղուն քամել բաժակ հրածսրան
Ի գրգանս հեշտասուն և 'ի գմայլումս յաւերսական:

Այլ Նա սիրովդ ճենճերեալ՝ ամենուրեք տանի զուշ Զեր
Որպէս եղնիկ նետահար յո՛ւ և գնայցէ տանի զսրլաք:
Ո՛չ խու՛կ իցէ վէճն արաստոյ գանդատանաց ընդ բաղդ դժնեայ
Սերեւազոյն Ամուսնոյն, Մօր և առոյդ հարազատիցն,
Այլ բազին նուիրական՝ ուր հանդիպել գայցին ոգեք
Միմիանցատենչք՝ խոստանալով զանմահութիւն միմիանց:

Էջ՝ Յոյս՝ վերջին դու այցելու մահկանացուաց վերջինն տան՝
Թեւատարած ըզսրտիւ անձկատուր տանն և գրոհին,
Իւր աղանեակ որ վուժուս գորովիցէ կախեալ զըռնով
Զոր ունայն թողին աւա՛ղ արենախանձ մագիլք Արծալն . . .
Էջ աղէ և ըզլիրմաւս՝ խարոյկ այնքան թափուր սրտից,
Ըզնոճին բարձրածայրեալս քեզ յարդարել քնար աղբերկ,
Յաւերժական 'ի նուագ ոգել վեհին ըզգրուատիւ:
Կողկողաչին հառաչանս, իղծս ըզձակաթ, սիրոյ մըմունջո
Ուղերձել յունկն Անմահին 'ի սօսաւինն խիտ սաղարթուց:
Սարդենիս և շուշանաց հոյս ըզլիրմաւ փըթթեցուցեալ՝
Զոր աղեկէզ սիրելեաց տածեցցին միշտ աղի վեժակք,
Լալով միշտ ըզՍԱՐԻՄ, լալով ըզՏուն և զնրան համայն:

Խմբագիր-Տնօրէն, Ա. Հովսեփիան.